

Wanda Decyk-Zięba
 (Uniwersytet Warszawski,
 e-mail: wdecyk@uw.edu.pl)
 ORCID: 0000-0003-4301-5491

**ZBIÓR RZECZY POTRZEBNIEJSZYCH
 DO WYDOSKONALENIA SIĘ W OJCZYSTYM JEZYKU
 SŁUŻĄCYCH [1776] MICHAŁA DUDZIŃSKIEGO
 JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O POLSZCZYŹNIE
 PÓLNOCNOKRESOWEJ**

Celem artykułu jest wykazanie, jaką informację o polszczyźnie północnokresowej z lat 70. XVIII stulecia daje dzieło Michała Dudzińskiego. *Zbiór rzeczy...* nie należy do dzieł zapomnianych. Do opinii normatywnych M. Dudzińskiego odwołują się historycy języka polskiego [Bajerowa 2011; Kurzowa 2006; Decyk-Zięba 2009; Maćkowiak 2001], dialektologzy [Karaś 2002], leksyka ze słowniczków [oznaczam je literą A i B]¹ znajdujących się w rozdziale XX [*O barbaryzmach polskich, abo słowach zepsowanych*, s. 28–32] była analizowana w kontekście słowników: G. Knapiusza [1643], A. Trotza [1764], J.S. Bandtkiego [1806], S.B. Lindego [1854–1860] i *Słownika wileńskiego* [1861] [Decyk-Zięba 2018].

Za najważniejszy punkt odniesienia przy ustalaniu zakresu występowania zjawisk językowych (zjawiska ogólne czy regionalne) przyjęto dwa opracowania: I. Bajerowej *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku* [wyd. I 1964] i Z. Kurzowej *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* [wyd. I 1993]. W wypadku wyrazów, zjawisk, form w nich nieodnotowanych korzystano z innych opracowań, słowników języka polskiego i poradników językowych A. Walickiego [wyd. I 1876], J. Karłowicza [ok. 1882], A. Łętowskiego [1915].

Jeśli chodzi o trudności metodologiczne z klasyfikowaniem regionalizmów, są one bardzo szczegółowo omówione w wielu pracach, tu chciałabym zwrócić uwagę – po pierwsze – na trudności wynikające z pokrewieństwa językowego związane z rozgraniczeniem zapożyczeń i regionalizmów gramatycznych (będących wynikiem asocjacji leksykalnych,

---

¹ A – to słowniczek wyrazów użytych w niewłaściwej formie [s. 29], B – słowniczek wyrazów niepolskich albo polskich, ale użytych w niewłaściwym znaczeniu [s. 31]. Kryteria podziału materiału były nieostre i nie były rozłączne, np. w słowniczku A znalazły się *rubel* (jest też w słowniczku B) i *śmieciuszka*, pierwszego poprawnym odpowiednikiem jest *powąz*, *pawęza*, drugiego – *dzierlatka*.

np. *piany* wobec *pijany* i białrus. *п'яны*²), po drugie na trudności w określeniu źródła zapożyczenia – język białoruski czy ukraiński, wreszcie trudności w uznaniu danej formy (w postaci starszej, np. *zwierciadło*,³ lub nowszej, np. *częstuję*,⁴ *dwanasty*,⁵ *siestrzan*,⁶ *człapię*⁷)⁸ – bez przeprowadzenia dokładnej ekscerpcji źródeł z różnych regionów Polski – za regionalizm frekwencyjny. Niektóre formy mogły być wspólne z językiem innych regionów Polski (por. niżej *poręcz* czy *śmieciuszka*). Przyjmuje się, że podstawowym źródłem zapożyczeń ruskich w polszczyźnie północnokresowej był język białoruski. Może się zdarzyć jednak, że ukrainizmy, które weszły do języka polskiego w XV, XVI i XVII wieku,⁹ stały się szybko częścią integralną zasobu leksykalnego polszczyzny, w tym jej odmiany północnokresowej, w niej ich zachowaniu (rozpowszechnieniu) sprzyjał kontakt z językiem białoruskim. Natomiast w wypadku autorów zwią-

² Podkreślenie wyróżnia samogłoskę akcentowaną.

³ W tej postaci wyraz notuje (obocznie do *zwierciadło*) Sstp XI/502, za archaiczny został uznany w SL VI/1182, 1179 i SWil II/2254.

⁴ Etymologicznie związany z *część* [SEB 98], formy z wtórną nosowością są już poświadczone w Sstp I/381, *częstuję* w Kn 103, *częstować* | *częstować w SL I/373, *częstować* w Tr 186 i SWil I/196.

⁵ Notowany w SPXVI VI/229 (obok *dwanasty*, większa liczba poświadczeń), *dwanasty* w Kn 155, obie formy poświadczone w Tr 291 i SL I/574, 565, tylko *dwanasty* w SWil I/269. M. Dudziński uznał za dobrą formę *dwanasty*, J. Karłowicz traktuje ją jako prowincjonalizm [Karł 39], wyraz jest znany gwarom polskim na Kowieńszczyźnie [Karaś 2002, 209]. W SL hasła *kocioł* II/396 i *koziół* II/473 są opatrzone uwagą M. Dudzińskiego „źle zamiast...”, w SWil jest hasło *kocioł* I/50, formę *koziół* oboczną do *kozieł* redaktorzy traktują jako *błędną* I/538, w Tr – *koziół* 650 i *kocioł* 578, w SBa – *koziół* | *koziół* I/363 i *kocioł* | *kocioł* I/342. Czy źródłem tej innowacji była odmiana kresowa polszczyzny czy inny region, trudno ocenić.

⁶ Formę *siestrzen* można interpretować jako wynik wyrównania analogicznego do *siestrzeni*. M. Szymczak [1966, 115] w opracowaniu poświęconym nazwom pokrewieństwa w historii języka polskiego wymienia tylko formę *siestrzan* | *siostrzan*. W cytacie, który przytacza, występuje forma lm. *siestrzeni*, ten sam cytat w Sstp [zeszyt wydany w 1978] znalazł się pod hasłem (*siostrzany*) *siestrzany* VIII/209. Hasła *siestrzen* nie ma w słownikach: Kn, Tr, SL, SBa, SWil i SW.

⁷ W Sstp: *szlapać* | *ślapać* VIII/573. Wyraz z nagłosowym *cz-* poświadczony jest w *Pamiętnikach* J.Ch. Paska: „Pomalusiętku Człapia przyechawszy do niego strzelił mu w ucho z pistoletu y zabił. *PasPam* 203v. Ruszyliśmy się za Niemi powolny Człapia. *PasPam* 239° ESXVII. Być może źródłem innowacji, polegającej na zmianie nagłosowego *szł-* → *czł-*, była polszczyzna mazowiecka. Pasek i Dudziński pochodzili z Mazowsza.

⁸ Sam autor nie traktował tych słów jako archaizmów czy neologizmów, nie wspomina o nich w rozdziale XIII o słowach nowych ani w rozdziale XVIII poświęconym dawnej polszczyźnie.

⁹ Wydaje się, że przecenia się wpływ języka ukraińskiego na polszczyznę w XV i XVI wieku, natomiast nie docenia – w świetle bardzo intensywnych wówczas kontaktów polsko-białoruskich – wpływu języka białoruskiego.

zanych z pograniczem polsko-wschodniosłowiańskim źródłem wyrazu, uznanego za regionalizm północnokresowy, mogły być inne odmiany regionalne polszczyzny potocznej lub miejscowe gwary (np. podlaskie w wypadku słownictwa przyrodniczego K. Kluka [Strutyński 1972, 126]).

Tylko niektóre wykroczenia przeciwko normie zostały zdefiniowane przez M. Dudzińskiego (np. powinno być *o* jest *ó*) [wyrazy należące do tej grupy oznaczam literą *D*, s. 30–31]: o niektórych wnioskujemy jedynie na podstawie podanych przez niego przykładów, niektóre przykłady sygnalizują zjawiska ogólniejsze, niektóre mają charakter jednostkowy. Akceptację autora uzyskały te wyrazy ruskie, które po pierwsze nazywały rzeczy w Polsce nieznanne, po drugie były nazwami godności piastowanych w Wielkim Księstwie Litewskim, wreszcie te, które należały do słownictwa poetyckiego, były używane przez poetów) [tę grupę nazw oznaczam literą *C*, s. 32].

FONETYKA

Spośród opisanych przez autora zjawisk, jako niezgodnych z normą ogólnopolską, do zjawisk właściwych Kresom północnym należą:

– inny niż w polszczyźnie literackiej zakres oboczności *o* – *ó*: M. Dudziński przestrzegał przed wymową *ó* jako *o* (*Bog, drot, Jakob, Jozef, ktory, mowilem, oltarz*) oraz *o* jako *ó* (*tódź, młódszy, przewrótny, wódz, wójsko*) (*D*).¹⁰ Ta cecha wymowy litewskiej zwracała uwagę autorów poradników językowych. O niekreskowaniu (*niepochylaniu*) *o* w wyrazach, w których powinno być *o* kreskowane, a kreskowaniu *o* w wyrazach, w których było *o* niekreskowane, pisali: A. Walicki,¹¹ J. Karłowicz¹² i A. Łętowski.¹³ Oni też wymieniają jako egzemplifikujące to zjawisko dwa

¹⁰ Przykłady takie jak *oltarz* i *wódz* świadczą o różnicach pomiędzy M. Dudzińskim a S.B. Lindem w kwestiach poprawności, w *SL oltarz* III/548 i *wódz* VI/372 (tak i w wyd. I), Dudziński za poprawne uznaje *óltarz* i *wodcz*.

¹¹ „Za to niektórzy Litwini, jak by wynagradzając niepochylanie *ó* w miejscach potrzebnych, pochylają je tam, gdzie wcale nie należy. Mówią więc: *dóm, ón, kón, wójsko* – zamiast: *dom, on, koń, wojsko*. Jest to błąd szpetny” Wal 132.

¹² „*Ó* pochylone, czyli ścięsnione, wymawia się jak *u*. W wielu razach niepotrzebnie je pochylamy, a w wielu znowu błędnie nie pochylamy. Wyrazy, w których powinno być *o*, ale nie *ó*, podałem w słowniczku; co do takich zaś, w których nie pochylamy *o*, następnie można uczynić uwagi...” Karł 77.

¹³ „Wielce wadliwym jest także na Litwie zwyczaj nie pochylania (nie kreskowania) tam, gdzie to jest niezbędne, samogłoski *o* i odwrotnie kreskowania jej tam, gdzie kreski być nie powinno (...) Zdaje mi się jednak, iż niekreskowanie samogłoski *o* tam, gdzie to jest *niezbędne*, nie jest wynikiem jakiegokolwiek rozumowania, lecz po prostu niedbalstwa i abnegacji Polaków miejscowych. Że to przypuszczenie jest słuszne, przytaczam na dowód cały szereg słów, w których odwrotnie kreskują *o* niepotrzebnie...” Łęt 14–15.

spośród podanych przez M. Dudzińskiego przykładów: *wójsko* Wal 132, 242; *Karł* 71; *Łęt* 15, 158 i *młódszy Karł* 50; *Łęt* 15, 129, 158;

– artykulacja samogłosek w pozycjach nieakcentowanych (akanie):¹⁴ M. Dudziński podaje następujące przykłady wymowy *o*, *e* nieakcentowanego jako *a*: *surowa łuczywa* (= *surowe łuczywo*), *wielkie stada* (= *wielkie stado*), *gaszona wapna* (= *gaszone wapno*) (D), w wyrazie *paręcz* (= *poręcz*) (A) wymiana *o* na *a* zaszła w pozycji pod akcentem. O hiperpoprawności wobec tego zjawiska zaświadcza forma *rozowy* (= *razowy*). Wyraz *rozowy* notuje *Karł* 62, *paręcz* – Wal 156, *Karł* 58, *Łęt* 22, *łuczywa* – Wal 112,¹⁵ *Karł* 49; dwa ostatnie wyrazy w poradnikach są wymieniane też jako przykłady ilustrujące zmiany rodzaju gramatycznego rzeczowników;

– wahania w akcentowaniu wyrazów wielosylabowych obcego pochodzenia: M. Dudziński przestrzega przed „prędkim wymawianiem” sylab w słowach: *apostoła*, *katolicy*, *Kazimierz*, *rzeczpospolita*, *tysięcy*¹⁶ [wyróż. – W.D.-Z.], daje wskazówkę, że one „długo wymawiać się mają” (D). Kwestię akcentu porusza też w rozdziale poświęconym ortografii (*O literach*), w którym pisze, że wyrazy takie jak: *familia*, *parafia*, *kronika*, *Daniel* „pospolicie się krótko mówią”. Na różnice w akcentowaniu wyrazów na Litwie w porównaniu z innymi regionami kraju zwracali uwagę autorzy później wydawanych poradników językowych. A. Walicki pisał:

Na Litwie akcentowanie w wielu wyrazach się różni od reszty kraju. Mówią tam: *Kazimierz*... zamiast: *Kazimierz*... W ogóle ta różnica akcentowania na Litwie pochodzi bezpośrednio z wpływu języka białoruskiego [s. 140–141],

osobno w wykazie prowincjonalizmów uwzględnił słowo *tysięcy* [s. 227]. Jako przykład niewłaściwego akcentowania wyrazów na trzeciej sylabie J. Karłowicz wymienia formę *apostołom*, natomiast wśród wyrazów, które są akcentowane na trzeciej sylabie od końca („a i te różnie wymawiają”), podaje: *tysięcy*, *Kazimierz* [s. 78]. Na odstępstwa od paroksytonezy na Litwie zwracał uwagę też A. Łętowski [s. 12–13]. W świetle tych wypowiedzi, mimo iż norma akcentowa stabilizuje się w języku ogólnym dopiero w XIX wieku, a i wówczas niektóre wyrazy zachowują proparoksytonezę (*apostołów* czy *Kazimierz*) [Bajerowa 1986, 112–113], podane przez M. Dudzińskiego przykłady oboczności akcentowych zdają się wskazy-

¹⁴ Jest to jedna z najbardziej charakterystycznych cech polszczyzny kresowej, będąca wynikiem zetknięcia się dwóch systemów fonologicznych: języka polskiego i języka białoruskiego. Tę właściwość polszczyzny północnokresowej opisał J. Karłowicz. Głoska akcentowana jest wymawiana mocniej i dobitniej, co prowadzi do zmiany barwy samogłosek nieakcentowanych, „w ogóle połykamy samogłoski bezprzygłosowe i krzywdzimy je na rzecz przygłosowej i tem zgoła obcy zakrój mówie narzucamy” *Karł* 79.

¹⁵ A. Walicki łączy zmianę rodzaju nazwy z błrus. *лучына* ‘łuczywo’ Wal 112.

¹⁶ W formie *tysięcy* może chodzić o akcent inicjalny [Topolińska 1961, 133].

wać na istniejące już w latach 70. XVIII w. różnice regionalne. Gramatycy podejmujący kwestie prozodyczne związani byli ze Śląskiem i Pomorzem, natomiast niezwiązany z tymi regionami Tadeusz Nowaczyński uważał, że najlepiej akcentują

obywatele naszych Wojewodztw Ruskich, i ci, co tamże uczęszczają, wybornym wszyscy akcentem mówią. Gdzie się zaś Małopolska z Rusią naszą styka, w całym przeciągu tamtejszym, i w oboim pograniczu prosty lud nawet czystą nader Polszczyzną, i pronuncyacją ślicznym akcentem, i wybornym mowy Polskiej sposobem myśli swe wyraża [Nowaczyński 1781, 31; por. też Topolińska 1961, 135].

Do zjawisk fonetycznych,¹⁷ które egzemplifikują tylko podane przez M. Dudzińskiego przykłady, należą:

– wymowa *eń* przed *cz* (twardą spółgłoską zwarto-szczelinową) jako *ę*: *uwięczam* (wobec *uwieńczam*), *wycięczam* (wobec *wycieńczam*) (A) [por. Kurzowa 2006, 104]; przykłady ilustrują hiperpoprawność względem rozłożonej wymowy samogłosek nosowych w odmianie kresowej polszczyzny.¹⁸ W białoruszczyźnie *n* jest twarde przed spółgłoską twardą;

– wahania *o* | *u* – *a* w wyrazie *každy*, za niepoprawne uznaje M. Dudziński *koždy*, *kuždy* (= *kóždy*) (A). Te formy wskazują na archaiczność dialektu kresowego w porównaniu z polszczyzną ogólną, w której na przełomie XVII i XVIII w. zwyciężył wariant *každy* [por. Kurzowa 2006, 116];

– zmiękczenie *n* przed grupą *-ts-*: *studeński* (= *studentski*),¹⁹ wtórne *ń* jest wynikiem hiperpoprawności wobec wymowy regionalnej typu *wilenski* (mającej oparcie w języku białoruskim); cecha zaświadczona od XVII w. [por. Kurzowa 2006, 129]. Uwaga M. Dudzińskiego dotyczy piśmowni [s. 7–8], być może przykład należy traktować jako wariant graficzny zapisu *studentski*;

¹⁷ Przykłady, w których występują oboczności poświadczane w SL i SWil występujące w języku ogólnym, pomijam. Trzeba jednak mieć na uwadze, że słowniki nie zawsze dokumentują użycie danej formy w danym okresie oraz że na ich podstawie zasięg rozpowszechnienia niektórych form (wyraz ogólny czy regionalizm) nie jest łatwo ustalić.

¹⁸ Por. „Za bardzo brzydki sposób wymowy i również niezgodny z zasadami języka polskiego, trzeba także uważać unikanie przez Litwinów obu samogłosek nosowych: *ę* i *ą*. Wymawiają je nie tak, jak nakazuje gramatyka, t. j. przy udziale nosowego przewodu (przez nos), lecz jak gdyby to było połączenie samogłosek: *e* lub *o* ze spółgłoską *n*; dziko więc i obco brzmią, dające się często słyszeć na Litwie; „renken” (rękę), „mogen”, „chrabonszcze”, „sionden” (siadę)” Łęt 15.

¹⁹ O błędnem zmiękczeniu liter pisał A. Łętowski: „niepodobna pominąć i zmiękczenia częstego, a całkiem niepotrzebnego, liter *c*, *n*, *s*, *t*, i *z*, co wywołuje tam nawet błędny sposób pisania takich wyrazów. Na przykład: w rzeczownikach: „Francya” („Francja”), „kolacya” („kolacja”)... litery: *c*, *n*, *s*, *t* i *z*, są wymawiane, nie wiem, z jakiej racji, *miętko*, a więc: „Francýa”, „kolaćya”, „kwest’ya”, „tradyćya”, „ż Wilna”...”, *roźbić*” Łęt 17. Przymiotnik *studeński* notuje Karł 65.

– zanik *-j-* w pozycji interwokalicznej: *pianica* (= *pijanica*), *piawka* (= *pijawka*) (A); przykłady takiej wymowy podaje B. Smolińska [1983, 52],²⁰ por. białorus. *п’яніца, п’яўка*;

– wymowa *chy-* jako *chi-*:²¹ *chitry*(A); poświadczona od XVII w.; język białoruski nie zna połączeń *xy*, *γγ* [por. Kurzowa 2006, 131];

– oboczność *h* : *g*; M. Dudziński, pisząc o zamianie liter lub sylab, zestawia *hibki* z *gibki*, *hruby* z *gruby*, *porohi* z *progi* i *hreczany* z *gryczany* (A), formy wymienione na pierwszym miejscu uznaje za źle wymawiane. Postać fonetyczna (ukraińskie / białoruskie *h*, pełnogłos) tych wyrazów wskazuje na zapożyczenie;

– mieszanie *h* z *ch*: *halastra*– *chalastra* (A); o różnicach w artykulacji *x* i *γ* pisał J. Karłowicz: „Brzmienie *h*, tak jak my je z rusińska wymawiamy, w języku polskim nie istnieje; wszędzie gdzie pisze się *h*, lepiej jest wymawiać *ch*, niż jakieś obce brzmienie” [s. 76].

FLEKSJA

Opisane przez M. Dudzińskiego wahania rodzaju gramatycznego nazw, mające charakter regionalny,²² polegają na:

– zmianie rodzaju męskiego na żeński: a) bez zmiany formy mianownika: *piec* (*zielona*), *talerz* (*cynowa*); b) ze zmianą formy mianownika: *krama* (*bogata*), *ptaszka* (*mała*) (D). Do tej grupy wyrazów należy dodać jeszcze dwa: *kafła* i *zamsza* ze słowniczka A. Ten ostatni wyraz w SWil został opatrzony kwalifikatorem *błędnie*. Rodzaj żeński tych form jest zgodny z rodzajem w języku białoruskim, por. białorus. *неў, малепка*,

²⁰ Błędnie autorka powołuje się na poradnik A. Walickiego [wyd. III 1886], jakoby przestrzegał przed prowincjonalizmami *piany*, *pianica* i *piawka*. Chodzi o *Zbiór rzeczy...*, podana strona jest właściwa, z jednym zastrzeżeniem, pierwszej z tych form M. Dudziński nie wymienia.

²¹ Por. „*Ch* wymawiamy podniebiennie przed *y*, robiąc z niego *i*, np. *muchi*, *pochiły*, *chitry*, *kruchi*, *suchi* itd. = *muchy*, *pochyły*, *chyba*, *chytry*, *kruchy*, *suchy*” Karł 76.

²² M. Dudziński podaje też przykłady wahań rodzajowych występujących w języku ogólnym, np. *karmia* | *karm*, *-i* : *-karm*, *-u*, *żużel* – *żużla*, *-i* [por. Kucała 1978, 24, 34], *rozterk* – *rozterka* SL V/142. Być może tu też należy wymienić wyraz *spiż*; przydawka *podły* wskazywałaby, że może chodzić o stop miedzi z cyną, w SL V/384: *spiża* | *spiż*, *-y* : *spiż*, *-u*. S.B. Linde definicję wyrazu podaje za K. Klukiem [1782], który pisał: „Miedź z innymi metalami, osobliwie z cyną zmieszana, czyni *spiż* ... Tak ze *spiżu*, jako i z mosiądzu...”. Ponieważ M. Dudziński podaje przykład w izolacji, nie można całkowicie wykluczyć, że *spiż* nie jest regionalnym wariantem rzeczownika *spiża*, *-y* ‘żywność, strawa’ SL V/383, SWil II/1674 (z kwalifikatorem *przestarzały*). Wahania w zakresie kategorii liczby są poświadczane jednym przykładem: *jagła* (źle) : *jagły* (dobrze). SWil notuje *jagła*, *jagło* ‘ziarno prosa’ i *jagły* błp. ‘ziarno otłuczone, krupy prosiane’, ta repartycja znaczeń jest zachowana w SW.

кафля, крама, птушка, замца. Autorzy późniejszych poradników podają następujące przykłady: *kafla* Karł 44; *ptaszka* Wal 182, Karł 61, Łęt 242; *krama* Wal 102, Karł 47, Łęt 102, *piec (piecy)* Wal 160, Karł 56, Łęt 22. Zmiana rodzaju nazw skutkuje ich żeńską odmianą: *w piecy, za piecą* (stąd zalecenie M. Dudzińskiego: „masz mówić: w piecu, za piecem” (D));

– zmianie rodzaju żeńskiego na męski:²³ a) bez zmiany formy mianownika: *konew (cynowy, konwem), konop (drobny), obręcz (żelazny, obręczem), zob (ptaszy)* (D),²⁴ *paręcz* (A),²⁵ b) ze zmianą formy mianownika: *kozyr (ten)* wobec *kozyra* (D),²⁶ ewentualnie *Warszaw* wobec *Warszawa* (A).²⁷ Wahania postaci morfologicznej wyrazu *topol* wobec *topola* (A) mogą – o czym świadczy sąd J. Karłowicza [Sawaniewska-Mochowa 1994, 104]²⁸ – wiązać się ze zmianą rodzaju. W wypadku, gdy zmiana formy nie wiąże się ze zmianą rodzaju, oboczność należy uznać za cechę polszczyzny ogólnej.²⁹ Wszystkie poradniki ostrzegały przed *ten paręcz, poręcz* [np. Wal 156, Karł 58, Łęt 22]; przed formą *ten obręcz* przestrzegali J. Karłowicz [s. 53], w SWil I/818 jest ona opatrzona kwalifikatorem *provincialny*.

Najstarsze przykłady tego typu wahań notuje Z. Kurzowa [2006, 232–234] dla wieku XVII, są one charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej po dzień dzisiejszy [por. Masojć 2001, 35–40; Mędelska 1997, 80–86; Karaś 2002, 176–185]. Przyczyna tych zmian miała swoje źródło zapewne w podłożu białoruskim (por. biał. *абруч, зоб* ‘wole’, *козэр*) [Kurzowa 2006, 231–232]) oraz tendencji w języku ogólnym – chwiejności rodzajowej rzeczowników, wahania rodzajowe bez zmiany postaci mianownika obejmowały rzeczowniki zakończone na spółgłoskę miękką lub historycznie miękką [por. Kucala 1978, 24].

²³ A. Łętowski pisał: „Litwę charakteryzuje nadmierne zamięlowanie do rodzaju żeńskiego, nie widziałbym w tem jednak z małemi wyjątkami, nic złego, gdyby na tem nie cierpiała w wielu razach nasza mowa ojczysta” [s. 21]; „Tytułem zapewne... *odszkodowania*, kilku słowom rodzaju żeńskiego nadają błędnie na Litwie *rodzaj męski*. Oto są te słowa: ‘paczek’, ‘paręcz’, ‘kontrol’, ‘recept’ (...)” Łęt 22.

²⁴ W SL IV/1130: *zób* ‘ptasza, kokosza i.t.d. ‘posypka’.

²⁵ O wahaniami rodzaju żeńskiego (*poręcz*) i nijakiego (*poręcze*) w wypadku tego rzeczownika (z odesłaniem do SL) oraz o występowaniu *poręcz* w r. męskim w języku A. Mickiewicza por. Kucala 1978, 25. Autor zwraca też uwagę na różnice regionalne: *ten poręcz* – wielkopolskie, *ta poręcz* małopolskie [Kucala 1978, 46].

²⁶ W SL II/472: *kozyra, kozera*; SW II/511 notuje formę *kozyr* | *kozer* z kwalifikatorem *gwarowe*.

²⁷ J. Karłowicz ostrzegał przed formą: *Częstochow* zamiast *Częstochowa* Karł 37.

²⁸ O wahaniami rodzaju *topul* | *topola* w gwarach wielkopolskich por. Tomaszewski [1934, 36].

²⁹ Por. hasła *topola, topol* w: SL V/686 i SWil II/1709.

Zmiany dotyczące kategorii liczby są poświadczane jednym przykładem: z grupy *pluralia tantum*³⁰ do *singularia tantum* o znaczeniu zbiorowym przeszedł rzeczownik *otręby* (por. błrus. *отрѣбы*). O formie *otrębie* ponad 140 lat później pisał A. Łętowski:

Tak mówią prawie wszyscy na Litwie, lubo język polski posiada jedynie „otrębę”, wyraz rodzaju żeńskiego, używany prawie wyłącznie w liczbie mnogiej: o t r ę b y, 2-gi przypadek o t r ą b. Nigdy „otrębie”! [s. 191].

Wśród słów, których postać M. Dudziński uznaje za niepoprawną, znalazły się też formy bezokoliczników *starć* i *otarć* (odpowiadające *zetrzeć* oraz *otrzeć*) (A), które są wynikiem wyrównania tematu bezokolicznika do tematu czasu przeszłego *tar-ł-em*, *tar-ł* pod wpływem błrus. *уеруі* [Turska 1995, 73]. Pierwsze przykłady zjawiska notowane są w XVII w. [Kurzowa 2006, 414]. O cesze tej pisał J. Karłowicz:

W trybie bezokolicznym mylimy się mówiąc *darć*, *tarć*, *parć*, *rozpostarć*, *zawarć*, *żarć*, oraz z złożonych z niemi; *rozdarć*, *wydarć*, *odparć*, *roztarć*, *pożarć* itd. = drzeć, przeć, rozpostrzeć, trzeć, zawrzeć, żreć itd. [s. 75].

SŁOWOTWÓRSTWO

Za formację wychodzącą z użycia w XVIII w. należy uznać *żeniec* (wyraz utworzony za pomocą suf. *-ec*) wobec *żeńca* (A). Oba wyrazy notują SL VI/1021 i SWil II/2270, w obu *żeniec* jest opatrzony kwalifikatorem wskazującym na jego archaiczny charakter. Zamiast *żeniec* J. Karłowicz proponuje *żniwiarz* [s. 74]. Z. Kawyn-Kurzowa [1963, 37–38] traktuje zachwianie normy w stosowaniu *-ec* i *-ca* w języku filomatów za rezultat wpływów języków ruskich (por. błrus. *жнец*).

Na uwagę zasługuje złożenie *Wielkonoc*, które przeciwstawia M. Dudziński zrostowi *Wielkanoc* (A). W SL VI/296 i SWil II/1845 nazwa jest zaliczana do archaicznej warstwy słownictwa. O *Wielkanocy* pisał A. Łętowski [s. 328], ale tylko w związku z niewłaściwą odmianą rzeczownika.

Do neologizmów słowotwórczych należy zaliczyć derywat *siniość* utworzony od przymiotnika *sini* (wyraz uznany przez M. Dudzińskiego za niepoprawny, por. niżej). Rzeczownika *siniość* nie notują: Kn, Tr, SBA, SL, SWil.

LEKSYKA

Gdyby istniał wielki elektroniczny korpus dawnej polszczyzny, można byłoby dokonać stratyfikacji geograficznej leksyki XVIII-wiecznej w kilku przekrojach czasowych (np. co dwadzieścia lat). Na tej podsta-

³⁰ W Sstp V/692 i SPXVI XXII/325 hasłem jest forma liczby pojedynczej *otręba* (r.ż.), z zaznaczeniem, że wyraz przeważnie występuje w lm. *otręby*.

wie można by, stosując kryterium frekwencyjne, ustalić nie tylko zasięg rozpowszechnienia niektórych form, ale i określić, która dzielnica była źródłem innowacji. Ponieważ nie dysponujemy taką bazą danych, w zestawieniu zostało uwzględnione przede wszystkim słownictwo substratowo-interferencyjne (będące wynikiem kontaktu polszczyzny z językiem białoruskim) oraz te archaizmy czy innowacje, które zostały wymienione przez autorów wydawanych poradników językowych (jako charakterystyczne dla Litwy), w SL poprzedza je asterysk (* wskazuje, że wyraz w tej postaci jest już nieużywany) i/lub podana jest informacja, że występują „na Rusi”, w SWil są opatrzone kwalifikatorami *błędny*, *gminny*, *nieużywany*, *prowincjonalny*, *pospolity*, *przestarzały*, są też wymieniane w opracowaniach poświęconych polszczyźnie północnokresowej. Informację o historii wyrazu w polszczyźnie ograniczam do podania źródła (słownika lub tekstu), w którym forma, którą M. Dudziński uznaje za niepoprawną, została odnotowana po raz pierwszy.³¹ Brak informacji o poświadczeniach w źródłach wskazuje, że takim źródłem był *Zbiór rzeczy...* Często – jak się okazało – jest to jedyne źródło, na które powołuje się S.B. Linde. Uwzględniając obecny stan badań, słownictwo w poradniku językowym M. Dudzińskiego, spełniające powyższe kryteria, można podzielić na: I) kresowizmy pochodzenia a) białoruskiego, b) ukraińsko-białoruskiego (o szerszym zasięgu rozpowszechnienia, notowane również w źródłach z Kresów południowych), II) archaizmy i III) słownictwo wspólne Kresom (północnym) i polskim gwarom, IV) innowacje a) fonetyczne, b) morfologiczne i c) leksykalne będące wynikiem interferencji językowych. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu w zestawieniu pominięte zostały regionalizmy reprezentujące typ IVa i IVb, zostały one omówione w części poświęconej fonetyce, fleksji i słowotwórstwu.

1. **ager** =³² *tatarak* (B); Ib; Maciej z Miechowa 1517;³³ błrus. *aep*, ukr. *aep*, z osm.-tur. *ager* [por. SRK 501; Karaś 2002, 279; SPGL 133 (*ajer*)];
2. **borysz** = *litkup* (B); Ib; *barycz* SPXVI II/21 ‘targowisko, na którym odbywał się handel wymienny’– M. Rej 1560: błrus., ukr. *баруу*, z tur. *baryş*; [por. Minikowska 1980, 18; SRK 511; SPGL 148];
3. **cioska** = *družba* (B); Ia; błrus. *уэзка* [por. SRK 520];

³¹ Pełna dokumentacja historyczna i gwarowa materiału leksykalnego zawarta jest np. w opracowaniach Z. Kurzowej [2006], S. Hrabca [1949], T. Minikowskiej [1980] czy H. Karaś [2002].

³² Po znaku równości podano odpowiednik formy uznanej przez M. Dudzińskiego za poprawną. Jeśli autor poradnika nie podaje równoznacznego słowa lub nie objaśnia, co wyraz znaczy, znaczenie słowa podaję w łapkach ‘’.

³³ Miechowita pisał „air, id est, calamus aromaticus” [*Tractatus de duabus Sarmatiis...* 1517, I/I/7; por. Decyk 1991, 240; Stachowski 2013, 314; też: Waniakowa 2012, 150].

4. **ciwun** ‘urzędnik ziemski’ (C); Ib; Sstp I/313 – XV w. [akta z Kresów południowych]; strus. *tivunъ*, błrus. *цiвун*, ukr. *тиун*, *тивун* [por. Minikowska 1980, 37; SRK 520];
5. **czad** = *swąd z pieca* (B); Ib; SL I/344 – XVII w. [M. Smotrzycki 1628]; błrus., ukr. *чад* [por. SRK 522];
6. **da** = *słowo przydatkowe niepotrzebne* (B); Ia; SL I/401 – XVII w. [S.S. Jagodyński 1618]; błrus. *да* [por. SRK 527];
7. **dak** = *tedy, więc* (B); Ia; SL I/407 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. gw. *дык* [por. SRK 527; SPGL 171; SBH II/112];
8. **drywotnia** = *wiorzysko ‘drwalnia’* (B); Ia; notuje SL I/545 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *дрыво́тня* [por. SRK 534; Karaś 2002, 285; SPGL 179];
9. **duha** ‘kablak nad chomątem’ (C); Ib; notuje SL I/555 – XVI w.³⁴ [*Biblia Leopoldy* 1561–1575–1577]; błrus., ukr. *ду́га* [SRK 535;³⁵ SPGL 181];
10. **dzierkacz** = *chruściel ‘derkacz, ptak z rodziny chruścieli’* (B); Ia; SL I/606 (bez dokumentacji materiałowej); błrus. *дзяргач* [SGPK I/319 (gwara augustowska); *zorhać* Turska 1995, 75];
11. **hadko** = *brzydko* (B); Ia; SL II/164 – XVIII w. [Dudziński 1776], błrus. *гадка* [por. SRK 547; Karaś 2002, 285 (*hadki*); SGPL 200];
12. **halastra** = *chalastra* (A); Ib; SPXVI VIII/286 [*Votum szlachcica polskiego* 1596 (*halastra*), S.F. Klonowic 1600 (*chalastra*)]; ukr. *хала́стра* [por. **Fonetyka**; Minikowska 1980, 54];
13. **hibki** = *gibki* (A); Ia; SL II/181 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *гі́бкі* [por. **Fonetyka**];
14. **śledzić** ‘patrzyć’ (C); Ib; SL II/182 – XVII w. [S. Petrycy 1609]; ukr. *гледіти*, błrus. *глядзець*, por. str. *głędać*;
15. **hoduje** = *wychowuje* (B); Ib; SPXVI VIII/354 [Strykowski 1582 w zn. ‘czcić, otaczać kultem religijnym’]; ukr. *годувати*, błrus. *гадаваць* [por. SRK 550; Karaś 2002, 290; SGPL 201];
16. **horuje** ‘harować’ (C); Ib; SPXVI VIII/313 [Klonowic 1600]; błrus. *гараваць*, ukr. *гарувати*, *горавати* [por. Karaś 2002, 55–56; SGPL 202];
17. **horodniczy** ‘zarządca; naczelnik grodu’ (C); Ia; Sstp II/545 – XV w. [*Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*]; błrus. *гараднічы*, strus. *городничий* [por. SRK 552, Minikowska 1980, 57];
18. **hreczany** = *gruczany* (A); Ib; SL II/138 – XVIII w. [Dudziński 1776]; ukr. *гречаний*, błrus. *грача́ны*, *грэчка* [por. **Fonetyka**; Rembiszewska, Siatkowski 2018, 126];

³⁴ W SPXVI w zn. 1. ‘łuk’, 2. ‘tęcza’ cf. *dęga*.

³⁵ Do uwag Z. Kurzowej dotyczących poświadczeń wyrazu w źródłach wkra-
dła się pewna nieścisłość, nie był to wyraz, którego M. Dudziński zalecał unikać.

19. **hruby** = *gruby* (A); Ib; SPXVI VIII/162 [S. Orzechowski, M. Bielski, S. Grzepski, J. Kochanowski]; ukr. *грубий*, błrus. *грубы* [por. **Fonetyka**; Hrabec 1949, 51];
20. **kalwakata** = *kawalkata* ‘jazda’ (A); II; InESXVII–XVIII; z wł. *cavalcata* [por. Sawaniewska-Mochowa 1994, 107];
21. **kazan** = *nietoperz* (B); Ia; *kazan* SL II/341 – XVIII w. [Dudziński 1776]; błrus. *кажан* [por. SRK 565];
22. **koziulka** = *robaczek latający* (B); Ia; *koziulka* SL II/475 – XVIII w. [Dudziński 1776, SWil I/538 (*zoologiczny*)]; błrus. *казюлька*;
23. **koźdy, każdy** = *każdy* (A); II; *każdy, koźdy, kuźdy* SPXVI X/211 [por. **Fonetyka**];
24. **kruk** = (*za*) *hak* (B); Ia; notuje SL II/509 (*przenośnie*) – XVIII [Dudziński 1776, J. Torzewski 1785, A. Magier (1762–1837) z rkp]; błrus. *крык* [por. SRK 578; SGPL 237];
25. **kwokcze** = *kwokta*³⁶ (A), Ia; SL II/571 – XVIII w. [K. Kluk 1779]; błrus. *квактаць, квакчы* [por. SGPL 247];
26. **lada** = *niwa* (B); Ia; notuje SL II/578 – XVI w. [M. Strykowski 1582]; błrus. *ляда* [por. SRK 585³⁷];
27. **lisztwa** = *szponga* ‘czym deski u drzwi z sobą spajają stolarze’³⁸ (B); IVc; *listwa* Sstp IV/57–58, *lisztwa* (|| *listwa*) SL II/646 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *ліштва*, ze staropolszczyzny [ESBM VI/123];
28. **makszta** = *maszt* (A); Ia; SL III/28 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *макшта*;
29. **małojec** ‘młodzieniec’ (C); Ib; *mołodziec, mołojec* SPXVI XIV/616 [Mikołaj z Wilkowiecka 1580, B. Paprocki 1587, S. Klonowic 1598, 1600], ukr. *молодець*, błrus. *маладзец* [por. Hrabec 1949, 68; Minikowska 1980, 91; SRK 597 (*mołojec*)];
30. **miesiąc** = (*za*) *księżyc* (B); II; Sstp IV/235 [por. SGPL 263–264];
31. **młodziwo** = *siara, abo pierwsze mleko po cielęciu* (B); Ia; SL III/137 – XVIII [M. Dudziński 1776]; błrus. *малодзіва* [por. SRK 595; SGPL 265 (*młodziwa*)];

³⁶ Przypuszczalnie zamiast *kwoka*, na s. 21 autor pisze: *kokosz kwoka*.

³⁷ Z. Kurzowa zwrot *ładę palić* ‘wypalać grunt na pole uprawne’ przypisuje M. Dudzińskiemu. Źródłem nieporozumienia jest SW [II/673], w którym hasło *lada* ma następującą postać „2. Lada ...p. Karczunek; Nauczyli ś. w niewoli więźniowie żarnami mieląc, lady rąbając i lasy rozkopując, gospodarstwa. Stryjk. L. – źle zamiast: niwa, nowina. Dudz. Ładę palić = *wypalać grunt na pole*”. Do M. Dudzińskiego odnosi się tylko informacja o użyciu słowa „źle zamiast”, natomiast hasło o zwrot *ładę palić* zostało uzupełnione przez redaktorów SW.

³⁸ Definicja M. Dudzińskiego, podana na s. 61. Słowo związane z psł. *съпети, *spona* ‘to, co spina’ [por. SEB 606].

32. **ob co** = *o co* (A); Ia; SL III/369 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *аб тым*³⁹ [por. SRK 607];
33. **odzieża** = *odzież* (C); Ib; SPXVI XX/569 w zn. ‘to, w co się człowiek ubiera’ [J. Wujek 1593, S. Klonowic 1600]; ukr. *одѣжа*, błrus. *адзежа* [por. Hrabec 1949, 61; Węgorowska 2004, 308; SEB 381];
34. **hołoble** ‘dyszle podwójne do zaprzęgania jednego konia’ (C); Ib; *hołoble* SPXVI [S. Klonowic 1598]; błrus. *аглобля*, ukr. *голобля, оглобля* [por. Hrabec 1949, 71; Minikowska 1980, 55; SRK 551; SGPL 202];
35. **osiec** ‘suszarnia chmielu, zboża’ (C); Ia; SL III/590 – XVIII w. [P.K. Brzostowski 1770, M. Dudziński 1776, K. Kluk 1779]; błrus. *асець* [por. SRK 615; Karaś 2002, 288; SGPL, 297];
36. **padło** = ścierw ‘padlina’ (A); Ia; SL IV/18 – XVIII w. [„Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” 1772; M. Dudziński 1776]; błrus. *падла* [por. SGPL 302];
37. **plyt** = *plty, trafla* ‘tratwa’ (B); II; Sstp VI/179; por. błrus. *плыт* [por. SRK 625; SGPL 313 (zob. *plot*)];
38. **pokocić się** = *potoczyć się* (A); Ia; SL IV/285 – XVIII [M. Dudziński 1776]; błrus. *пакацицца* [por. SRK 568 (*kocić*); Karaś 2002, 288; SGPL 224];
39. **polano** = *drewno* (B); Ia; notuje SL IV/297 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *палена*, ukr. *поліно*), w polskim późna pożyczka z języków wschodniosłowiańskich [SEB 459], wyraz ogólnosłowiański [ESBM VIII/128];
40. **popierzchnął się** = *zachtłysnął się* (B); Ia; SL IV/342 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *папярхнуцца* [por. SRK 631];
41. **porożi** = *progi* (A); Ib; [S. Sarnicki, *Descriptio veteris et novae Poloniae*, 1585 – *Kaniow, Kochanie, Czarny szlak*], SXVI XXVII/353, J. Bielski 1597]; błrus. *папож*, ukr. *нопіж* [por. **Fonetyka**];
42. **pralnik** = *pracz, kijanka* (A); Ia; SL IV/456 – XVIII w. [M. Dudziński 1776, *Kurier Petersburgski czyli intrygi moskiewskie...* 1791]; błrus. *пранік*, gw. *пральнік* [por. SRK 636; SGPL 332–333];
43. **rechwa** = *refa* ‘obręcz’ (A); Ia; SL V/35 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *рэхва* [por. SGPL 346–347];
44. **roziawiam** = *rozdziawam* ‘otwierać szeroko (gębę, paszczę)’ (A); II; *rozdziawiać* Sstp VII/509, *rozdziawić* | *rozziawić* SPXVI XXXVI/75; są to formy prefiksalne od stp. czas. *ziawać, dziawać* [SEB 740]; por. błrus. *развіцца* [SGPL 354];
45. **rozkraczyć nogi** = *rozkraczyć* (A); Ia; błrus. *раскарачыцца* [por. SRK 651; SGPL 351];
46. **rubel** = *powęż, pawęza* (A, B); Ia; SL V/157 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *рубель*, ukr. gw. *рубель* [por. SRK 653; Rembiszewska, Siatkowski 2018, 196–199];

³⁹ Jeśli rzeczownik zaczyna się na samogłoskę, przyimek występuje w postaci *ob* (w języku potocznym też przed spółgłoską) [Kurzowa 2006, 607].

47. **ruczaj** = *struga, potok* (B); II; Sstp VIII/42; por. błrus. *pyчaй* [por. Karaś 2002, 344];
48. **sini**⁴⁰ = *siny* (A); II; *siny* || *sini* InSPXVI;
49. **sorbam** = *sarkam* ‘chrapliwie nosem lub gębą wciągać’(B); II; SL V/367 – XVI w. [M. Strykowski 1587];⁴¹
50. **suchar** = *osuch*⁴² (B); IVc; nie notuje Sstp, InSPXVI, w SL V/496 *osuch* jest synonimem wyrazu *suchar*;
51. **sysun** = *osesek* (A); Ia; SL V/540 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *сысун* [por. SKR 672];
52. **szaragi** = *szragi* ‘stożąca drewniana rama z kołkami, służąca do wieszania odzieży’ (A); Ib: SL V/552 – XVIII w. [M. Dudziński 1776];⁴³ błrus. *шарагі*, ukr. *шарагу* [por. SRK 673; SBH V/461];
53. **szereg** = *szereg* (A); II; ESXVII–XVIII [J.Ch. Pasek], SL V/579 – XVIII w. [M. Dudziński 1776], SWil II/1630 (*provincjonalny*);
54. **szypszyn** = *róża polna, głóg* (B); III; SL V/634 – XVIII w. [M. Dudziński 1776], SWil II/1659 (*pospolity*), SGPK V/336; por. błrus. *шыпына*;
55. **śmieciuszka** = *dzierlatka* ‘skowronek’ (A); III; SL V/346 i SWil II/1670 (hasło odesłane do *dzierlatka*), w XIX-wiecznych opracowaniach ornitologicznych nazwy: *śmieciuch, pośmieciucha, pośmieciuszka, pośmieciuszek* odnotowane są u autorów związanych z kresami i Mazowszem; dialektalne nazwy skowronka: *śmieciuch, śmieciucha* (i pochodne) są notowane na obszarze Polski wschodniej (Podlasie, Mazowsze, Małopolska) oraz w Kramsku, pow. koniński, i Siemoniu, pow. toruński [Strutyński 1972, 24–25]; por. błrus. *сьмяцюх*;
56. **tok** = (*za*) *klepisko* (B); Ib; SL V/683 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *ток*, ukr. *мік* [SRK 682; Karaś 2002, 296; SGPL, 398];
57. **usień** = *liszki, gąsienica* (A); Ia; SL VI/172 – XVIII w. [M. Dudziński 1776], SWil II/1783 (*przestarzały*); błrus. *вусень*;
58. **wicina** ‘duży statek pływający po Niemnie’ (C); Ia; InSPXVI; błrus. *віціна*, lit. *vytinė* [por. SRK 691];
59. **Wielkonoc** = *Wielkanoc* (A); II; Sstp X/172 [por. **Słotwórstwo**; Karaś 2002, 184];
60. **wielmi** ‘wielce, bardzo’(C), II; Sstp X/175 [por. Hrabec 1949, 52];
61. **wienik** = *promiotło* (B); Ia; SL VI/303 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *вєнік* [por. SRK 692; SGPL 415];

⁴⁰ Zakładając, że M. Dudziński miał na względzie formę nazwy, nie jej znaczenie ‘niebieski’; por. błrus. *cini* [SRK 661; SGPL 354; Karaś 2002, 295].

⁴¹ W InSPXVI: „(Linde błędnie s.v. sorbać”); tur. *çorba* ‘zupa’.

⁴² Przykład jest o tyle znamieny, że deminutivum *osuszek* już w języku A. Mickiewicza jest traktowane jako kresowy archaizm leksykalny [por. SRK 615].

⁴³ Słowo używane przez S. Moniuszkę. Por.: S. Moniuszko, *Listy zebrane*, przygotował do druku W. Rudziński przy współpracy M. Stokowskiej, Kraków 1969, s. 471 (list 557).

62. **zabywam** ‘zapominam’ (C); II; InSPXVI;⁴⁴ por. błrus. *забыць* [SRK 699];
63. **zatópić w piecu** = *zapalić* (B); Ia; SL VI/923 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; błrus. *zamanić* [por. SRK 704];
64. **żak** – (*za*) *czerp, kaszerz* ‘rodzaj sieci’(B); III;⁴⁵ SL VI/776 – XVIII w. [M. Dudziński 1776, K. Kluk 1780]; por. błrus. *жак*; notuje SL, z odeślaniami do M. Dudzińskiego, K. Kluka, T. Czackiego; SWil II/2264 (*przestarzały rybaki*);
65. **żehało** = *żegadło* ‘narzędzie do żegania, palenia, wypalania, piętnowania’ (B); Ia; SL VI/1007 – XVIII w. [M. Dudziński 1776]; SWil II/2268 (*przestarzały*); błrus. *жыгала* [ESBM III/30];
66. **żeniec** = *żeńca* ‘żniwiarz’ (A), II; notuje (czy *żniec*?) | *żeńca* Sstp XI/583; por. błrus. *жнец* [por. **Słowotwórstwo**; SRK 710];
67. **żerstwa** = *dziarstwo* ‘piasek gruby, drzastwo’ (A); Ia; SL VI/1025; błrus. *жарстеа, жерстеа* [por. SRK 709 (*żarstwa*); SBH II/142];
68. **żeściana** *blacha* = *biała blacha* (B); Ia; SL VI/1026 – XVIII w. [M. Dudziński 1776], *żeściany* SWil II/2271 (*prowincojnalny*); błrus. XVII w. *жесть* ‘blacha’, *жестяный* [HSBM X/10];
69. **żuk** = *krówka* ‘chrząszcz’ (B); III; notuje SL VI/1146 – XVIII w. [M. Dudziński 1776, K. Kluk 1789⁴⁶]; por. błrus. *жук*.

Wśród wymienionych wyrazów najliczniejszą grupę stanowią zapożyczenia (51 wyrazów, źródłem 35 był język białoruski), archaizmów jest 12, cztery wyrazy należą do leksyki wspólnej polszczyźnie Kresów i polskim gwarom. Z obowiązku dokumentacyjnego zostały uwzględnione wyrazy *suchar* i *lisztwa*. Ich obecność na tej liście w świetle danych leksykograficznych nie jest oczywista, raczej wynika z zawierzenia intuicji autora poradnika. Badania nad polszczyzną północnokresową potwierdziły wiarygodność informacji M. Dudzińskiego. Bez tego dzieła wiedza o tej regionalnej odmianie polszczyzny byłaby zdecydowanie uboższa, gdyż wiele wyrazów, które wymienił autor poradnika, nie zostało odnotowanych w słownikach wcześniejszych. M. Dudziński nie tylko dał obszerny i wiarygodny opis polszczyzny północnokresowej, lecz także zaproponował podział słownictwa nieodpowiadającego normie leksykalno-stylistycznej epoki na dwie grupy, za kryterium podziału przyjął formę (słowniczek A) bądź znaczenie wyrazów (słowniczek B). Pracę M. Dudzińskiego docenił S.B. Linde, prawie cały materiał leksykalny ze słowniczków A i B (z wyjąt-

⁴⁴ W Sstp XI/50 *zabyć* ‘pozbyć się czegoś’, *zabywać się* 1. ‘wściekać się na kogoś, złościć się’, 2. ‘być swawolnym, rozpustnym’ (bohemizm).

⁴⁵ M. Vasmer za A. Brücknerem przyjmuje, że do języków wschodniosłowiańskich słowo dostało się za pośrednictwem języka polskiego, z niem. *Sack* [ESRJ II/33].

⁴⁶ Botanik w *Zoologii dla szkół narodowych* [1789] pisał, że tego chrząszcza (łac. *Scarabeus stercorarius*) „miejscami zowią (...) żukiem, miejscami krówką” [s. 387]. Nie podał, gdzie nazwy są używane.

kiem 9 wyrazów⁴⁷ na 98) leksykograf włączył do swojego słownika. Jeśli nawet badacze nie korzystali bezpośrednio z dzieła M. Dudzińskiego, to było ono obecne w studiach nad polszczyzną końca XVIII i początku XIX wieku, właśnie dzięki słownikowi Lindego.

Skróty

błrus. – białoruski
tur. – turecki
ukr. – ukraiński
gw. – gwarowy
zn. – znaczenie
łac. – łaciński
stp. – staropolski
czas. – czasownik
psł. – prasłowiański
osm.-tur. – osmańsko-turecki
strus. – staroruski

Poradniki językowe

- Karł**, 1984, J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburgszczan* (do druku przygotowała E. Smułkowa) [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 3, Wrocław (rękopis powstał ok. 1882 r.).
- Łęt**, 1915, A. Łętowski, *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- Wal**, 1879, A. Walicki, *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, wyd. II popr., Warszawa.

Słowniki

- ESBM**, 1978–2017, W.U. Martyna i in. (red.), *Etymologiczny słownik bielarskiej mowy*, t. 1–14, Mińsk.
- ESRJ**, 1986, M. Vasmer, *Etymologičeskij słowar' russkogo jazyka*, t. 2, Moskwa.
- ESXVII–XVIII**, 20.02.2019 [dostęp], *Elektroniczny Słownik Języka Polskiego XVII i XVIII wieku*; <https://sxvii.pl/>
- HSBM**, 1990, A.M. Bułyka i in. (red.), *Historyczny słownik bielarskiej mowy*, t. 10, Mińsk.
- InESXVII**, 20.02.2019 [dostęp], *Elektroniczny Słownik Języka Polskiego XVII i XVIII wieku*. Indeks haseł <https://sxvii.pl/>

⁴⁷ Są to: *chitry*, *cioska*, *pianica*, *rozkaraczyć*, *runszutowanie*, *siestrzen*, *si-niość*, *uwięczam*, Warszawa.

- InSPXVI**, 20.02.2019 [dostęp], *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Indeks haseł <http://spxvi.edu.pl/indeks/>
- Kn**, 1643, G. Cnapius, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*, Kraków.
- SBa**, 1806, J.S. Bandtkie, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców*, Wrocław.
- SEB**, 2005, W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SBH**, 1979–1986, J.F. Mackiewicz i in. (red.), *Słownik białaruskich hawora kpau-nocna-zachodniaj Biełarusi i jaje pahranicznicza*, t. 1–5, Mińsk.
- SGPK**, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- SL**, 1854–1860, S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Lwów.
- SPGL**, 2006, J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska, *Słownik polszczyzny gwarowej na Litwie* [w:] J. Rieger i in., *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa 2006, s. 117–455.
- SPXVI**, 1966–2012, M.R. Mayenowa i in. (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Warszawa.
- SRK**, 2006, Z. Kurzowa, *Słownik regionalizmów* [w:] tejże, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków, s. 501–713.
- Sstp**, 1953–2002, S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SW**, 1900–1927, J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- SWil**, 1861, *Słownik języka polskiego (...)*, wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, Wilno.
- Tr**, 1864, *Nowy dykjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk.
<http://www.slownik.org/>
<http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/10444-ghrechanyj.html>
<http://ukrlit.org/slovyk/>

Bibliografia

- I. Bajerowa, 2011, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków (reprint wyd. I z 1964).
- I. Bajerowa, 1986, *Polski język ogólny XIX wieku: stan i ewolucja*, t. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice.
- A.B. Ciborowska, 2001, *Poradnik Aleksandra Walickiego – pierwszy głos w obronie polszczyzny na kresach północno-wschodnich drugiej połowy XIX wieku*, „Białostockie Archiwum Językowe” nr 1, s. 31–43.
- W. Decyk, 1991, *O kilku wyrazach ruskich w „Tractatus de duabus Sarmatiis” Macieja z Miechowa*, „Prace Filologiczne” XXXVI, s. 239–244.
- W. Decyk-Zięba, 2009, „*Lexykon geograficzny*” bazylianina Hilariona Karpińskiego. *Studium historycznojęzykowe*, Warszawa.
- W. Decyk-Zięba, 2018, *Północnokresowe regionalizmy leksykalne w poradniku językowym Michała Dudzińskiego w świetle danych leksykograficznych* [w:] B. Pędzich, M. Wanot-Mistura, D. Zdunkiewicz-Jedynak (red.), *Tyle się we mnie słów zebrało.... Szkice o języku i tekstach*, Warszawa, s. 113–134.
- W. Decyk-Zięba, M. Kresa, 2017, *(Nie)poprawność językowa w osiemnastowiecznych gramatykach języka polskiego*, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 5165.

- S. Hrabec, 1949, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń.
- H. Karaś, 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- A. Kaupaż, E. Smułkowa, 1984, *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie* [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 3, Wrocław, s. 82–90.
- Z. Kawyn-Kurzowa, 1963, *Język filomatów i filaretów. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław.
- M. Kucala, 1978, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław.
- Z. Kurzowa, 2006, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków (przedruk wyd. I 1993).
- I. Masojć, 2001, *Regionalne cechy systemu gramatycznego polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- J. Mędelska, 1993, *Język Polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz.
- T. Minikowska, 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa.
- K. Nitsch, 1914, *Odrębności słownikowe Poznania*, Krakowa, Warszawy, „Język Polski” z. 2, s. 261–270.
- D. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, Warszawa 2018.
- Z. Sawaniewska-Mochowa, 1994, *Język polski na Litwie w drugiej połowie XIX wieku w świetle rękopisów Jana Karłowicza* [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 7, Wrocław, s. 101–111.
- B. Smolińska, 1983, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław.
- M. Stachowski, 2013, *Miechowita’s knowledge of East European languages (mainly hungarian, lithuanian and tatar) based on his Tractatus de duabus Sarmatiis (1517)*, „Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis” 130, s. 309–316.
- J. Strutyński, 1972, *Polskie nazwy ptaków krajowych*, Wrocław.
- M. Szymczak, 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.
- Z. Topolińska, 1961, *Z historii akcentu polskiego od wieku XVI do dziś*, Wrocław.
- A. Tomaszewski, 1934, *Mowa ludu wielkopolskiego*, Poznań.
- J. Waniakowa, 2012, *Polskie nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*, Kraków.
- K. Węgorowska, 2004, *Językowe świadectwa kultury i obyczajowości Kresów Północno-Wschodnich. Utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców*, Zielona Góra.

**Zbiór rzeczy potrzebniejszych do wydoskonalenia się
w ojczystym języku służących (A collection of what is most necessary
to achieve excellence in the mother tongue) [1776]
by Michał Dudziński as a source of knowledge
of the north borderland Polish language**

Summary

The aim of this paper is to present *Zbiór rzeczy...* (*A collection...*) by Michał Dudziński as a reliable source of knowledge of the north borderland Polish language. The author, guided by his own sense of language standard and *Thesaurus* by G. Knapius, considered all that deviated from the standard incorrect. And since his language experience resulted from contacts with the north borderland Polish language, he recorded words characteristic of this regional variant of Polish as incorrect ones in his work. The north borderland regionalisms recorded by the author include: I) the borderland words of the a) Belarusian, b) Ukrainian-Belarusian (with a broader range, recorded also in sources from the south borderland) origin, II) archaisms, and III) vocabulary common to the north borderland and Polish dialects, IV) a) phonetic, b) morphological, and c) lexical innovations resulting from language interference.

Trans. Monika Czarnecka